

प्रज्ञाम्बु



cGanga

गंगा नदी घाटी प्रबंधन एवं अध्ययन केंद्र

इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टेक्नॉलॉजी कानपूर द्वारा संचलित cGanga च्या या त्रैमासिकाची निर्मिती करण्याचा उद्देश हा जल आणि नदी पुनर्संचयन आणि संवर्धन विषयक विविध पैलूंपैकी राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय स्रोतांकडून संकलित केलेली मौल्यवान पारंपरिक तसेच शास्त्रीय माहिती संबंधित संस्था तसेच नागरिकांपर्यंत प्रसारित करणे असा आहे.

नद्या अनंतकाळपर्यंत वाहत्या राहण्यासाठी...

प्रज्ञाम्बुच्या मागील अंकात आपण सणवारा संबंधित विविध परंपरा आणि त्यांचा पर्यावरणावर पडणारा प्रभाव याबाबतचे विश्लेषण मांडले होते. 'प्रज्ञाम्बु'चा हा अंक सुध्दा अशाच संवेदनशील विषयावर केंद्रीत आहे. ज्याचा संबंध आपल्या भावना, विश्वास, श्रद्धा, परंपरा यांबरोबरच पर्यावरण आणि नद्या यांच्याशी संबंधित आहे. 'प्रज्ञाम्बु' च्या या अंकात आपण चर्चा करणार आहोत, मृत्यूनंतर होणा-या अंत्यसंस्काराबद्दल! अंत्यसंस्कार करण्याच्या पध्दती विविध संप्रदाय आणि वर्ग यामध्ये वेगवेगळ्या प्रकारच्या आहेत. हिंदू, शिख, जैन आणि बौद्ध धर्मांमध्ये मृत्यूनंतर मृतदेह अग्नीस समर्पित केला जातो. याच प्रक्रियेला अंत्यसंस्कार म्हणतात. या अंत्य संस्कारासाठी लाकडांची आवश्यकता असते. यासाठी लागणा-या लाकडांची व्यवस्था जंगल आणि वनांमधील वृक्षांतून केली जाते.

आपल्या देशामध्ये लोकसंख्येची वाढ आणि जंगलांची घट सुरु आहे. अशा स्थितीत कित्येकदा अंत्यसंस्कारामध्ये लाकडांचा वापर समाविष्ट असलेल्या पारंपारिक विधींवर प्रश्नचिन्ह निर्माण होते. नदीच्या पर्यावरण व्यवस्थेमध्ये वनीकरणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते. म्हणून जंगलक्षेत्र घटण्याचा परीणाम नद्यांवरही मोठ्या प्रमाणात झाल्याचे आढळून येते.

नद्या जीवनदायिनी असतात. या जीवनदायिनी नद्यांशी माणसाचे आदान-प्रदान जीवनभर सुरु असते. एवढेच नव्हे तर मृत्यूनंतरही मानवी देह आणि नदी यांच्यातील संबंध काही काळापर्यंत टिकून राहतो. याच कारणास्तव 'प्रज्ञाम्बु' चा हा अंक मृत्यूनंतरच्या क्रियाविधींवर केंद्रीत आहे. जाणून घेऊ या अंत्यसंस्कारांच्या विविध पध्दतींचा आपल्या पर्यावरणावर काय परीणाम घडून येतो? यातील काही पध्दती पर्यावरण स्नेही आणि उर्वरीत पर्यावरणास हानिकारक तर नाहीत ना? याबाबत सुध्दा जाणून घेतले पाहिजे. यामध्ये काही आधुनिक तांत्रिक पध्दती सध्या वापरल्या जात आहेत. उदा. विद्युतदाहीनी. ही पध्दत पर्यावरणास पूर्णपणे हितकारक आहे का, यावरही विचारमंथन होणे आवश्यक आहे. हे

विचारमंथन करताना विज्ञान, तथ्य आणि तर्क अशा कसोट्यांवर घासून या प्रश्नांची उत्तरे शोधू या, कारण तसा शोध घेणे सद्य स्थितीत काळाची गरज आहे.

भारतासह जगभरात बहुतांश लोक मृत देहाचा अंत्यसंस्कार, देह दहनाद्वारे, म्हणजेच मृतदेह जाळून करतात. आशियातील कित्येक देशात दहनसंस्कार हा धार्मिक परंपरांचे अविभाज्य अंगच मानलेला आहे. आता तर पाश्चिमात्य देशांनीही दहन संस्काराचा पर्याय आधुनिक युगात जाणीवपूर्वक स्वीकारला आहे. पाश्चिमात्य देशातील परंपरांनुसार मृत्यूनंतर मृत देह दफन केला पाहिजे, अशी त्यांची धारणा असते. तरीही वर्तमान परिस्थितीत देह मातीत पुरण्या संदर्भात अनेक प्रकारच्या प्रशासकीय, पर्यावरणीय आणि आर्थिक समस्या बघता, पश्चिमी देशांमध्ये लोकसंख्येतील एक मोठा वर्ग दहनसंस्कार पध्दती स्वीकारत आहे.

यात अमेरिका, ब्रिटन, चीन, दक्षिण कोरिया, जापान, नेदरलँड, फ्रांस यासारख्या देशात विविध धर्म-पंथाचे लोक मृतदेह दफन करण्याऐवजी विद्युतदाहीनीद्वारे दहन करण्याचा पर्याय निवडत आहेत. अमेरिकेतली या विषयातली आकडेवारी बोलकी आहे. जवळजवळ 60 टक्के लोकांनी मृतदेह दफन करण्याऐवजी दहन करण्याचा पर्याय निवडला आहे. पुढे वर्ष 2035 पर्यंत म्हणजे येत्या दहा-बारा वर्षात ही संख्या 80 टक्केपर्यंत पोहचू शकेल, असा अंदाज आहे. बहुतेक पश्चात्य देशांमध्ये लोक आता जिवंत असतानाच आपल्या अंत्यविधीबाबतचा निर्णय घेऊन टाकतात, की मृत्यूनंतर त्यांचा अंत्यसंस्कार दहन पध्दतीनेच केला जावा. याशिवाय, जमीनीत दफन करणे किंवा काही अन्य उपलब्ध पर्याय स्वीकारून त्यानुसार आपल्या पार्थिवास अखेरचा निरोप दिला जावा, याबाबतची स्पष्ट ईच्छा ती व्यक्ती स्वतः मृत्यूपूर्वीच व्यक्त करून ठेवते.

जर भारतीय संदर्भात बोलायचे तर आपल्या देशात बहुसंख्य हिंदूमह शिख, जैन आणि बौद्ध धर्मिय लोक मृतदेहाचा दहन संस्कारच करतात, हे सर्वश्रुत आहे. अंत्यसंस्काराची ही पध्दत युगानुयुगे चालत आलेली जुनी पध्दत आहे आणि ती भारतीय जनमानसात खोलवर रुजलेली आहे. अंत्यसंस्काराचे

सर्व शितीरिवाज आणि विधींचे सविस्तर वर्णन ऋग्वेदात आलेले आहे. वैदिक काळापासूनच ही परंपरा रुढ आहे. संपूर्ण भारत वर्षात अंत्यसंस्कारासंबंधित विधींमध्ये एकसमानता बघायला मिळते.

भारतात गेल्या पाच दशकांपासून अंत्यसंस्कार हे वेगवेगळ्या कारणांमुळे चर्चेचा विषय होऊन बसले आहेत. कारण या परंपरेत आता परिवर्तनाच्याही काही शक्यतांचा विचार होऊ लागला आहे. काही शक्यता गृहीत धरल्या जाऊ लागल्या आहेत, काही नवे पर्याय सुध्दा लोकांसमोर आणण्याचे प्रयत्न आहेत. परंतु हे नवे पर्याय लगेचच स्वीकारले जातील, असे मात्र नाही. कारण आजही बहुसंख्य लोक योग्य ते विधींवर संस्कार करूनच आपल्या जवळच्या माणसाला अखेरचा निरोप देऊ ईच्छितात. परंपरागत दहन-संस्कारामध्ये मुक्तिधाम (ज्यास रमशान घाट किंवा मोक्षधाम असेही म्हटले जाते) तिथे लाकडे आणि शेणाच्या गोवरीने तयार केलेल्या चितेवर आपत्तेच्या उपस्थितीत मृतदेह मुखाग्नि देऊन अग्नीस समर्पित करण्यात येतो आणि या पध्दतीने मनुष्यदेहास अखेरचा निरोप दिला जातो. दहनसंस्काराची ही परंपरा वर्षानुवर्ष आवलंबलेली आहे.

अंत्यसंस्काराची ही पध्दत चर्चेत येण्याची दोन कारणे आहेत. पहिले कारण आहे, अंत्यसंस्कारा दरम्यान निघणारा धूर. हा धूर वायु प्रदूषणास कारणीभूत होत असल्याचे मानले जात आहे. दुसरे कारण आहे, अंत्य संस्कारासाठी लागणारी लाकडे. ही लाकडे मिळवण्यासाठी करावी लागणारी वृक्षतोड. या दोन्ही कारणास्तव पर्यावरणवादी लोक पुष्कळदा ही पध्दत बदलावी म्हणून पुढाकार घेतात. याच परंपरागत अंत्यसंस्काराशी जोडला गेलेला आणखी एक पैलू आहे तो म्हणजे, यासाठी येणारा खर्च. लाकडांच्या वापरामुळेच हा खर्च अधिक वाढतो. कित्येकदा गरीब वर्गातील लोकांना ईतरांकडून मदत घेऊन अंत्यसंस्कार करण्याची वेळ येते. दुसरीकडे निर्धन वर्गातले काही लोक अंत्यसंस्काराचा खर्च करू शकत नसल्याने ते मृतदेहास पवित्र नद्यांमध्येच विसर्जित करून टाकतात. जगातील अन्य देशांसंदर्भात बोलायचे झाल्यास इतर धर्म आणि

संस्कृतीमध्ये मृत्यु पश्चात देहास चिर विश्रांती घेता यावी म्हणून तो देह जमीनीत पुरण्याचा रिवाज आहे. अखेरचा निरोप देण्याची ही रीत सुध्दा पूर्णतः पर्यावरणपूरक नाही. ऑस्ट्रेलियातून प्रकाशित होणा-या 'सिडनी मॉर्निंग हेरॉल्ड' या दैनिकात प्रकाशित झालेल्या एका संशोधन अहवालानुसार देह जमिनीत पुरल्यामुळे पर्यावरणावर होणारे दुष्परिणाम 10 टक्क्यांनी अधिक वाढतात. शरीराचे विघटन जलद गतीने व्हावे म्हणून जमिनीत मृतदेह पुरताना देहाच्या अवतीभवती काही रसायन टाकली जातात. पण ही रसायने इतकी घातक असतात की, ते भूजल आणि भूमी अंतर्गत असलेले जलमार्ग सुध्दा प्रदुषित करू शकतात. देहाच्या विघटन प्रक्रिये दरम्यान मिथेन वायूचे उत्सर्जन होते, त्याचा पर्यावरणावर दुष्परिणाम होतो. याशिवाय, जर माणसाचा मृत्यु कुठल्या गंभीर संसर्गाने झाला असेल, तर अशा संक्रमित देहाचे दफन करणे सार्वजनिक आरोग्याच्या दृष्टीने उचित नाही. याच कारणास्तव कित्येक देशांमध्ये जागतिक महासाथीच्या कोराना संसर्गामुळे मृत्यु पावलेल्या लोकांच्या नातेवाईकांना समजावण्यात आले की, त्यांनी कोरोनाबाधित मृतांचे देहांना दफनाऐवजी त्यावर दहनसंस्कार करावेत. दहनानंतर शरीराचे विघटन त्वरीत होते आणि त्यातून कुठल्याही प्रकारचे संसर्ग पसरण्याची शक्यता नसते.

भारता संदर्भात सांगायचे तर अंत्य संस्कार आणि दहन संस्कार याबद्दल गेल्या काही वर्षांत कित्येक वेळा विचार- विनिमय करून हा विषय चर्चेत आला आहे. 1960 मध्ये पहीले विद्युत शवदहन गृह कलकत्त्याला प्रथम सुरु करण्यात आले, यानंतर कित्येक महानगरांमध्ये लोकांना विद्युत दहनाची सुविधा उपलब्ध करून देण्यात आली. कलकत्त्यासारख्या शहरात, जिथे पूर्वीपासूनच नव जागरणवादी आणि सुधारणावादी विचारांचा प्रभाव राहिलेला आहे, तिथे लोकांनी हळूहळू या सोयी सुविधांचा उपयोग करणे सुरु केले. अशी स्थिती मुंबईतही निर्माण झाली. लोक आता ही पध्दत सर्वत्र स्वीकारू लागले आहेत. बंगलोर आणि दिल्लीतही लोकांनी ही पध्दत स्वीकारली असल्याचे दिसते. याशिवाय भारतात जिथे जिथे विद्युत दाहीनीगृह उपलब्ध करण्यात आले, तिथे तिथे सुरवातीला तरी यास लोकांचा प्रतिसाद मिळाला नाही.

अशा स्थितीत या विद्युतदहन केंद्रांचा व्यवस्थापन खर्च जिल्हा प्रशासनाला बोजड होवू लागला. त्यामुळे अनेक शहरांमध्ये ही सुविधा बंद करावी लागली. काही ठिकाणी व्यवस्थापना संबंधीच्या आडघणीमुळे, काही शहरांमध्ये लोकांनी याचा वापरच न केल्यामुळे, तर काहीं ठिकाणी प्रशासनाला खर्च परवडला नाही म्हणून ही सुविधा बंद पडू लागली. भारतात जागतिक महासाथीची पहली आणि दुसरी लाट आली त्यावेळी पुन्हा एकदा विद्युत शवदहनाची प्रक्रिया चर्चेत आली. सामाजिक अंतर (सोशल डिस्टन्स) राखण्याच्या नियमानुसार मृतदेह अंत्यदर्शनासाठी ठेवता येत नसल्याने नाईलाजाने अंत्यसंस्कारासाठी नातेवाईकांना एकत्र जमता येत नव्हते. म्हणून लोकांना हा पर्याय स्वीकारावा लागला. आज आता

जरी महासाथ संपून गेली तरी तेव्हापासूनय मोठी शहरे सोडून इतर शहरांमध्ये विद्युत शव दहनगृह पुन्हा एकदा रिकामीच पडली आहेत. लोक पारंपारीक विधींनीच अंत्यसंस्कारास प्राधान्य देत आहेत.

विद्युतदाहीनीस लोकांचा प्रतिसाद का नाही?

विद्युतदहन सर्वसामान्य लोकांनी मोठ्या प्रमाणात सहजासहजी न स्वीकारण्यामागे एक मोठे कारण म्हणजे, वर्षानुवर्ष चालत आलेल्या श्रध्दा आणि अंत्यसंस्कारावेळी पाळण्यात येणारे रीतीरिवाज! असे मानले जाते की, जुने शरीर त्यागून आत्मा स्वर्गात जातो, तो फक्त पारंपारिक पध्दतीने दहन केले तरच... पारंपरिक दहन संस्कारात मृतदेह चितेवर ठेवल्यानंतर त्यास मुलगा, नातू किंवा इतर जवळची वंशातली व्यक्ती यांच्या हातून मुखाग्नी दिला जातो, विद्युतदाहीनीमध्ये अशा प्रकारची रीत- रूढी पाळणे शक्य होत नाही.

- नातेवाईकांनी सुध्दा चितेमध्ये आहुती देण्याची प्रथा आहे, जी पाळणे विद्युतदाहीनीमध्ये शक्य होत नाही.
- मुखाग्नी दिल्यानंतर काही वेळात कपाल क्रिया होते.असे मानतात की अशा प्रकारे कवटी फुटल्यानंतरच त्या देहाचा त्याग करून त्यातील आत्मा पुढच्या प्रवासाला निघतो. या अनुषंगाने बघता, विद्युतदाहीनीत हा विधी करणे शक्य नसते. याशिवाय, कपाल क्रियेनंतरच पूर्व जन्माच्या स्मृती मिटतात आणि आत्मा नवजीवन प्राप्त करण्याच्या दिशेने प्रस्थान करतो, अशीही या संदर्भात एक मान्यता आहे.
- पारंपरिक चितेमध्ये लाकडांबरोबरच शेणाच्या गोव-या, कापूर, तूप आणि हवन सामग्रीचा वापर केला जातो. ज्यामुळे दहन संस्कार करतेवेळी दुर्गंध पसरत नाही. दुसरीकडे विद्युत दहन प्रक्रियेमध्ये कोणत्याच प्रकारचे हवन साहित्य वापरता येत नसल्याने या प्रक्रियेत वास पसरणे मृताच्या

नातेवाईकांना अनुचित वाटते. तसेच आस-पास राहणा-या वसाहतीतील लोकसुध्दा या दुर्गंधीने त्रस्त होतात.

इतर आव्हाने

विद्युतदाहीनीत अंत्यसंस्कार करण्यात आणखीही काही आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ, जर मृताच्या शरीरात पेसमेकर (हृदयात बसवलेले छोटे यंत्र) असेल तर दहनाआधी ते काढावे लागते. जर असे पेस मेकर चुकून आनावधानाने राहून गेले तर सम्पूर्ण विद्युत दाहीनी यंत्रणेत बिघाड होवू शकतो.अमेरिका व युरोपीय देशांमधील लोकसंख्येच्या आकडेवारीचे प्रमाण या संदर्भात बघितल्यास या बाबतीत हे देश भारताच्या फार पुढे आहेत. तिथे मृत व्यक्ती संबंधित सर्व माहिती त्वरीत मिळते. तर, दुसरीकडे वैद्यकीय सुविधांबाबत सुध्दा कार्यवाहीची गती पाश्चिमात्य देशांमध्ये वेगवान असल्याने मृताच्या शरीरातील यंत्र, उपकरण काढून टाकणे सुलभ असते. जर याची तुलना भारताशी केली तर मृत देहातून मशीन वेगळे करण्याची एकूण प्रक्रिया संथ व क्लीष्ट आहे. मृत देहाच्या शल्यक्रियेसाठी नातेवाईकांची संमती मिळवणे फार कठीण होवून बसते.

भारतात ही पध्दती वापरताना पर्यावरण हित साधण्यासाठी

विद्युतदहनाचा वापर एका ठराविक पातळीवर करताना वातावरण संदर्भातली खूप आव्हाने आहेत. उदाहरणार्थ, सततची विजेची कमतरता, विद्युतदाहीनी संयंत्रास नियमित विद्युत पुरवठ्याची आवश्यकता, इत्यादि. आजही भारतात कित्येक गावे आणि छोटी शहरे अशी आहेत जिथे नियमित वीज कपात होत असते. अशात 24 तास सातत्याने विद्युत पुरवठा कसा होणार?

कोणत्याही कारणाने का होईना तांत्रिक त्रुटी असतील तर या स्थितीत विद्युतपुरवठा थांबल्यास दहन अर्ध्यावर सोडता येत नाही. म्हणून सध्या जे जास्तीत जास्त विद्युतदाहीनी गृह कार्यान्वीत आहेत तिथे डिझेल जनरेटरची सुविधा दिली गेली आहे. डिझेलने जनरेटर

विद्युतदहन पूर्णपणे पर्यावरणपूरक आहे का?

उपरोक्त कारणे दर्शवतात की, विद्युत दहन पध्दत भारतात सर्वमान्य का होऊ शकली नाही, परंतु आपल्याला इथे या गोष्टीची पडताळणी करून घ्यायला हवी की, विद्युतदाहीनी पूर्णपणे पर्यावरण स्नेही आहे का? विद्युत दाहीनी यंत्रणेत अंतिम संस्कार करण्याची प्रक्रिया सुरु करण्यापूर्वीच यंत्रपेटी गरम (प्रीहिटिंग) करून ठेवावी लागते. मृतदेह दहन करतेवेळी (300 kWh) 300 किलोवॉट प्रति तास पासून कमीत कमी 75 मिनिटा पर्यंत सतत विद्युत ऊर्जा देत रहावी लागते, तरच शरीराचे पूर्ण दहन होऊ शकते. ऊर्जेचे हे प्रमाण भारता बाबतीत कमी म्हणता येणार नाही. विद्युत दाहीनीमध्ये शरीराचे दहन 1200 डिग्री फेरेनहाईट पेक्षा अधिक तापमानावर केले जाते. अमेरिकेत या विधीनुसार केला जाणारा अंतिम संस्कार अगदी सर्वमान्य आहे. तिथे दाहीनीद्वारे होणारे प्रदूषण कमी करण्यासाठी अनेक प्रकारचे आधुनिक तंत्रयंत्र आणि चाळण्या-गाळण्या यांचा वापर करण्यात येतो. असे असून सुध्दा दहनातून निर्माण होणा-या कार्बन डाय ऑक्साईडवर उपाय करणे अशक्य आहे. विद्युतद्वारे एका शरीराच्या होणा-या दहनाने 534.6 पौंड कार्बनडाई ऑक्साईड इतक्या प्रमाणात प्रदुषण पर्यावरणात मिसळते. सध्या तरी आपण याची तुलना पारंपरिक पध्दतीने चितेवर होणा-या दहनाशी करू शकत नाही, कारण याबाबतची आकडेवारी अद्याप नीटशी उपलब्ध नाही.

चालवून निर्माण होणा—या वीजेच्या साह्याने मृतदेहांचे दहन करणे म्हणजे पर्यावरणपूरक होईल असे तर मानता येणार नाही.

नीतिघोरणानुसार निर्णय आणि योजना

मोक्षधाम, अमरधाम किंवा स्मशानघाट हे प्रत्येक गावात, वाड्या—वस्तीत आणि शहरांमध्ये असतात. कारण, मृत्यु हे जीवनाचे अंतिम सत्य असून अंत्यसंस्कार आपल्या सामाजिक जीवनाचे अभिन्न अंग आहे. त्यासाठी इतक्या मोठ्या प्रमाणात विद्युतदाहीनी केंद्र उभारण्याला बराच काळ आणि साधने आवश्यक आहेत. हे संपूर्ण निर्माण कार्य करून पर्यावरणावर कोणता परिणाम होईल? ही सुविधा केंद्र उभारण्यासाठी भूमी अधिग्रहण कसे होईल? अधिगृहीत जमिनीवरचे वृक्ष, गवत, झाडे—वेळी यांचे काय होणार? असे कितीतरी प्रश्न आहेत, ज्यांची उत्तरे आपल्या शहर विकास आराखड्यात किंवा शहरी शासकीय—प्रशासकीय संस्थांकडे नाहीत. भारतात सर्वसामान्य लोकांनी विद्युतदाहीनीचा पर्याय स्वीकारायचा असेल तर केंद्र आणि राज्य सरकारांना एक नीतिघोरण ठरवावे लागेल आणि योजनाबद्ध पध्दतीने या सुविधाकेंद्रांचा विकास करावा लागेल. ही एक फार दीर्घ प्रक्रिया आहे.

विद्युत ऊर्जा निर्मिती आणि पर्यावरण

सर्वात मोठा प्रश्न हा आहे की, इतके सगळे विद्युतदाहीनी केंद्र चालवण्यासाठी ज्या प्रमाणात विजनिर्मितीची आवश्यकता असेल, त्याची पुर्तता कशा केली जाईल? आपल्या देशात उत्पादन होणारी जल विद्युत ऊर्जा लोकसंख्येच्या एका मोठ्या भागाच्या विजेची गरज भागवते. आपल्याकडे विशेषतः नद्यावर बंधारे व धरणे बांधून वीज निर्मिती केली जाते, यामध्ये पर्यावरणा संबंधित कित्येक आव्हाने आहेत. कितीतरी धरण योजनांशी संबंधित वाद—विवाद आणि समस्या आजही आहेतच. मोठी धरणे बांधताना कितीतरी गावे, वस्ती विस्थापित होतात. ही मूळातच एक फार मोठी समस्या आहे. कोळसा जाळून वीज निर्मिती केली जावी. नंतर त्यातून उपलब्ध विजेतून मृत देहाचे दहन केले, तर अशा दहन पध्दतीस पर्यावरणास हितकारी म्हणणे किती उचित होईल, हे सुद्धा एक आव्हानच आहे.

सुवर्णमध्यातून मिळेल उपाययोजना

अंत्यसंस्काराचा एक भावनात्मक सामाजिक पैलू सुद्धा आहे. ज्याबाबत कोणतेही परिवर्तन जन सामान्यांवर थोपवले जाऊ शकत नाही. याबाबतीत आपल्याला असा मध्यममार्ग किंवा सुवर्णमध्य शोधावा लागेल, जो पर्यावरणस्नेही तर असेलच, शिवाय जनसामान्यांच्या भावनांचा सन्मान करताना मृत मानवी देहास सन्मानाने अखेरचा निरोप देता येईल. अशाच काही पर्यायांचे वर्णन खालील प्रकारे करता येईल:

वैदिक चिता — आर्यसमाजाचे अनुयायी मोठ्या प्रमाणात वैदिक चितेवर अंत्यसंस्कार करतात. असे म्हणू शकतो की जमीनीखाली साधारण चार फुट खोल एक यज्ञकुंड आणि वेदीसमान चिता तयार करून त्यावर मृत व्यक्तीस अंतिम निरोप दिला जातो. या विधीमध्ये लाकडांचा खूपच फायदेशीर पध्दतीने उपयोग केला जातो. या पध्दतीस

ब-याच शहरात आर्यसमाजाचे अनुयायी वर्षानुवर्षापासून हे स्वीकारत आले आहेत.

'सुधारीत लाकडी चिता'— या पध्दतीमध्ये एका ऊंच चबुत—यावर असलेल्या धातूच्या छिद्रांची चादर असते, त्यावर लाकडाची चिता सजवली जाते. याप्रकारे अंत्यसंस्कार विधी पूर्ण केला जातो. या विधीमध्ये दहनाच्यावेळी चितेच्या खालून सुद्धा हवेचा प्रवेश होतो. त्यामुळेच दहन प्रक्रिया त्वरीत पूर्ण होऊ शकते. यात लाकडांचा खप पारंपरिक विधीच्या तुलनेत 2 ते 3 टक्के कमी होतो. म्हणून खर्च पण कमी येतो आणि पर्यावरणासाठीही योग्य अशीच ही पध्दत म्हणावे लागेल. या विधीला गुजरात आणि उत्तरप्रदेशच्या मुक्तिधामांमध्ये लोकांनी स्वीकारले आहे.

चिताही सजेत... लाकडेही वाचतील

सी—गंगा (सेंटर फॉर गंगा बेसिन मैनेजमेंट अँड स्टडीज) योजनेमधील 'एन्व्हायरमेंट टेक्नोलॉजी डेरिव्हिकेशन कार्यक्रम' या योजने अंतर्गत अंत्यसंस्कारासाठी एक अशा तंत्राचा परिचय करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला, ज्यामुळे सामाजिक परंपरांना समाविष्ट करताना पर्यावरणास अनुकूल आणि धार्मिक दृष्टीकोनातून वापर करता येण्याजोगा पर्याय उपलब्ध होईल. या उपक्रम मालिकेत 'ग्रीन रिव्ह्यूलेशन फाऊंडेशन', नवी दिल्ली द्वारा विकसित करण्यात आलेले अंत्यसंस्कार विधीसाठी पर्यावरणास हितकारक पर्याय प्रस्तुत करण्यासाठी कटीबंध असल्याचे प्रतीत झाले आहे. उपरोक्त संस्थेद्वारे सर्वसामान्य लोकांसाठी उपलब्ध करण्यात येत असलेले पर्याय खालीलप्रमाणे आहेत.

गाईच्या शेणापासून तयार करण्यात आलेल्या लाकडांवर अंत्यसंस्कार:

या पर्याया अंतर्गत मशीनच्या मदतीने गायीच्या शेणास हूबेहूब लाकडाचे रूप देऊन, त्या शेणाच्या लकडांनी तयार केलेल्या चितेवर दहनसंस्काराचा विधी करावा, असे सुचवण्यात आला आहे. तसेही दहन संस्कारात शेणाच्या गोवर्षाच्या वापर होतोच. या विधीने अंत्य

संस्कार पध्दतीत सर्व प्रकारच्या रीति—रिवाज पूर्ण केले जाऊ शकतात, जे विद्युत दहनात शक्य होत नाही. प्रश्न येतो तो हा की, ही लाकडे तयार करण्यास कच्चा माल म्हणजेच, शेण.

ते उपलब्ध कुठे होणार, त्याची पुर्तता कशी होणार?

आपण सर्वजण जाणतोच की, आपल्या देशात छोटी गावे आणि वाड्या— वस्त्यांमध्ये आजही शेण आणि त्यापासून तयार केलेल्या वस्तू दैनंदिन जीवनाचे आणि व्यापाराचे सुद्धा अभिन्न अंग आहेत. परंतु ही संपूर्ण प्रक्रिया स्थानिक स्तरावर असंघटीत पध्दतीने पूर्ण होत असते. पण जर याच गोष्टीस संघटीत रूप दिले गेले तर हेच काम अधिक योजनाबद्ध पध्दतीने करता येईल. त्यायोगे ही शेणाची मागणी पूर्ण करणे शक्य आहे. या संघटीत माध्यमाद्वारे कित्येक प्रभागात टोस असे व्यवस्थापन उभे करण्यास मदतच मिळेल.

त्याचप्रमाणे याबाबत दुसरीकडे उत्तरप्रदेशासह कित्येक राज्यांच्या धोरणांमध्ये पशुधनाच्या प्रोत्साहनपर योजनांचाही समावेश आहे. त्यातून सुद्धा आवश्यक मालाची मागणी नक्की पूर्ण होऊ शकेल, ज्यायोगे ही मागणी पूर्ण होण्याच्या शक्यतेस बळच मिळते आहे.

गॅस आधारित शवदहन

याच संस्थेने गॅस आधारित शवदहनचा पर्याय सुद्धा सर्वसामान्य लोकांसाठी उपलब्ध करून दिला आहे. ज्यामध्ये लाकडाची काहीच आवश्यकता नसते. वन संरक्षणादृष्टीने बघता हा पर्यावरणाचे हितरक्षण करणारा पर्याय वाटतो. काही दिवसापूर्वी 'नॅशनल ग्रीन ट्रिब्यूनल' यांनी सुद्धा सर्व राज्यांसाठी एक मार्गदर्शक सूचना जारी करून अंत्यसंस्कार क्रियेत पर्यावरणस्नेही पध्दती अजमावण्यावर भर देऊन राज्यांना या दिशेने प्रयत्न वाढवण्यास सांगण्यात आले आहे.

विद्युत आधारित शवदहन

'ग्रीन रिव्ह्यूलेशन फाऊंडेशन' ने विद्युत शवदहन

परंपरा तीच.. पण पध्दत नवीन

या पर्यायामध्ये परंपरागत रूपात लाकडाच्या चितेवरच हे अंत्यसंस्कार केले जातात. कपाल क्रियेसह अंतिम संस्काराचे सर्व रीतीरिवाज पूर्ण झाल्यानंतर स्वयंचलित पध्दतीने मृतदेह चितेशी संलग्न अशा छोट्याशा खोलीवजा चेंबरमध्ये नेला जातो, प्रत्यक्षात हे शव स्टेनलेस स्टीलने की बनवलेल्या शैथ्येवर ठेवला जातो. धार्मिक रिवाज पूर्ण झाल्यानंतर मृतदेह शैथ्येसह बंद चेंबरमध्ये पोहचतो, जिथे दहनक्रिया पूर्ण होते. या बंद कक्षात विविध चाळण्या लावलेल्या असतात आणि ब्लोअर पाईप्स द्वारे बंद कक्षात वायुप्रवाह सोडण्यात येतो. त्यावेळी दुसरीकडे दहनादरम्यान निघणारा धूर आणि राखेचे सूक्ष्मकण चाळण्यांमध्ये साचून जमा झाल्यानंतर वायुमंडळात सोडले जातात. त्यामुळे जिससे धूरात समाविष्ट असलेले हानिकारक गॅस आणि सूक्ष्म कण वायुमंडळापर्यंत पोहचून त्यात मिसळू शकत नाहीत. या विधीने दहनसंस्कार पूर्ण करण्यास फक्त 80 ते 100 किलो लाकडांची गरज लागते. तीच एरव्ही साधारणपणे पारंपारिक लाकडी चितेसाठी 300 से 400 किलो लाकडे वापरावी लागतात. यापध्दतीने बघितल्यास परंपरागत पध्दतीत अगदी थोडे किरकोळ बदल स्वीकारले तर आपण पारंपरिक अंत्यसंस्कारामुळे पर्यावरणावर होणारे परिणाम पुष्कळ मोठ्या प्रमाणावर कमी करू शकतो.



चित्र 1: कटी हुई लकड़ी जैसी दिखने वाले गाय के गोबर से बने लट्टे



चित्र 2: उन्नत लकड़ी आधारित दाह संस्कार सभी अनुष्ठानों को करने के प्रावधान और नियंत्रित उत्सर्जन के साथ जो प्रति दाह संस्कार में दो पेड़ों की लकड़ी बचाने के बराबर बचत कर सकता है।

च्या दिशनेही नव्या ई तांत्रिक प्रयोगातून याच्या वापरासंबंधी येणारी जटिलता दूर केली आहे. पूर्वी विद्युत शवदहनासाठी जे संयंत्र बसवले होते त्यांचे संचालन करण्यासाठी 100 किलोवॉट विद्युत ऊर्जा सतत पुरवावी लागत होती. याच कारणाने त्यांच्या संचालनासाठी जास्त खर्च येत होता. परंतु आता नव्याने विकसित संयंत्रास फक्त 80 कि.वॅ. विद्युत ऊर्जेची आवश्यकता आहे. ही ऊर्जा सतत चोवीस तास पुरवठा करावी लागत नाही. याच्या प्री-हिटिंग – पूर्व तापेसाठी (शवदहनापूर्वी संयंत्र गरम करणे) सुध्दा कमीच वेळ लागतो. म्हणून याच्या वापरास खर्चही कमी येतो. या पूर्वी ज्या कारणांसाठी विद्युत शवदहनाचा पर्याय सामान्य लोकांमध्ये आणि कित्येक ठिकाणी जिल्हा व शहर प्रशासन मध्ये लोकमान्य होऊ शकला नव्हता, त्या सर्व कमतरता नव्या दूर करण्यात आल्या आहेत. म्हणून आशा आहे की, यावेळी या पर्यायास लोकांचा पहिल्यापेक्षा जास्त प्रतिसाद मिळेल व जनसामान्य हा पर्याय स्वीकारतील.

बायोमास आधारित अंत्यसंस्कार

द टाटा एनर्जी रिसर्च इंस्टीट्यूट (टेरी) आणि इतर संस्था बायोमास गॅसफायर आधारित तंत्र विकसित करण्याचे काम करीत आहे. ज्यामध्ये चकतीसदृश लाकडांच्या मदतीने दहनप्रक्रिया पूरी होईल. या विधीमध्ये लाकडाचा वापर परंपरागत पध्दतीच्या तुलनेत निम्म्यावर येईल. दहनप्रक्रिया एक ते दीड तासाच्या अवधीत पूर्ण होईल. त्यानंतर नातेवाईकांना अस्थी आणि भस्म संचयनाची सुविधाही मिळेल. या पध्दतीने

गुजरातची एक संस्था सौर ऊर्जेतून अंत्यसंस्काराची पध्दती विकसित करण्यासाठी प्रयत्नशील आहे. पुण्याच्या एका वैकुंठधाममध्ये सीएनजी वर आधारित अंत्यसंस्कार सुविधा सुरु करण्यात आली आहे. 'ग्रीन रिविल्यूशन फाउंडेशन' या संस्थेनेही अंत्यसंस्काराचे नवे पर्याय सर्वसामान्य लोकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात पुढाकार घेतला आहे. सीएनजी आधारित, तसेचय विद्युत आधारित आणि शेणापासून तयार केलेल्या लाकडांच्या चितेवर लोक आपल्या नातेवाईकांचा अंत्यसंस्कार करायला तयार होत आहेत. ही पध्दती महानगरांमध्ये पाळीव पशूंच्या अंत्यसंस्कारासाठी सुध्दा उपलब्ध करण्यात येत आहे.

आणखीही आहेत काही मार्ग

अंत्यसंस्कारासारख्या अति संवेदनशील विषयावर काहीही टिप्पणी करणे सोपे नाही. दहन संस्काराच्या परंपरेचा पांच हजार वर्ष जुना इतिहास आहे. अशा परंपरा सहजपणे बदलता येत नाहीत. परंतु, या परंपरेमध्ये आधुनिक काळानुसार काही सूक्ष्म, छोटे आणि प्रासंगिक बदल केले जावू शकतात, ज्यायोगे नियमांच्या मूळ स्वरूपावर परिणाम होवू नये, अशा प्रकारचे कित्येक पर्याय उपरोक्त माहितीमध्ये सुचवण्यात आले आहेत. याशिवाय, मुक्तिधामच्या आजू-बाजूला स्मृति वन, शहरी जंगले अशा संकल्पनांची प्रत्यक्ष कार्यवाही करूनसुध्दा आपल्याला परंपराचे पालन, जपणुक आणि पर्यावरण संरक्षण या सर्वांच्यामध्येच योग्य तो समतोल सांभाळता येवू शकेल.

आजपासून अनंतापर्यंत...

हिंदू धर्मामध्ये नद्याचे फार महत्व आहे आणि आनादि काळापासून आधुनिक काळापर्यंत धर्माचा प्रवासही नदीच्या प्रवाहाप्रमाणे सतत सुरु आहे. काळ आणि परिस्थिती यांच्या गरजेनुसार हिंदू धर्माचे पालन करणारे निष्ठावंत समुदाय मूळातल्या धार्मिक आदेशांचे पालन करताना अपल्या दैनंदिन जीवनात कित्येक छोट्या-छोट्या बदलांचा अंगीकार करीत आहेत. असेही म्हटले जाते की परिवर्तन हा निसर्गाचा नियम आहे. मृत्यु नंतर होणा-या कर्मकांडात सुध्दा बदल अस्पर्श राहिलेले नाहीत. जर या कृतीमधील बदलांचे विश्लेषण केले तर समजेल की, पूर्वी हे क्रियाकर्म फक्त पुत्र-पौत्र यांच्या हातूनच केले जायचे. आज मात्र मुली सुध्दा गरज आणि परिस्थितिनुसार प्रियजनांचा अंत्य संस्कार करीत आहेत. परोपकाराच्या मार्गाने चालणारे कित्येक लोक आज जिवंत असतानाच हा संकल्प करतात की मृत्यु नंतर अवयवदान केले जावे आणि त्यांचे कुटूंब सुध्दा मृत्युनंतर मृत व्यक्तीची ही इच्छा पूर्ण करण्यास



चित्र 3: सभी अनुष्ठानों को करने के प्रावधान के साथ उन्नत दाह संस्कार और वैकल्पिक ऊर्जा स्रोत का उपयोग करके उत्सर्जन को नियंत्रित करना (बिजली या एलपीजी/सीएनजी)। सभी तस्वीरें ग्रीन रेव्यूशन फाउंडेशन, नई दिल्ली के सौजन्य से

सहकार्य करतात. कित्येक लोक तर अपला पूर्ण देह मेडिकल कॉलेजला दान देण्याचा संकल्प करतात, ज्यामुळे आरोग्य विज्ञानाचा अभ्यास करणा-या विद्यार्थ्यांना मदत मिळावी. या स्थितिमध्ये सुध्दा दहनसंस्काराच्या परंपरांचे पालन करताना तडजोडी कराव्या लागतात. जर समाज अशा बदलांचा स्वीकार करू शकतो तर आम्हाला आशा आहे की 'प्रज्ञाम्बु' च्या या अंकात वर्णन केलेल्या पर्यायांवरही समाज विचार करेल. आणि अपली वने, नद्या व पर्यावरण यांच्यासाठी हे नवे पर्याय आपलेसे करतील. जर आपण आपल्या जीवनशैलीमध्ये अशा प्रकारचे छोटे-छोटे बदल स्वीकारले तरच आपल्या नद्या आजपासून अनंत काळापर्यंत कुठल्या बाधा न येता वाहात राहतील.

संपर्क

गंगा नदी घाटी प्रबंधन एवं अध्ययन केंद्र (cGanga)

भारतीय प्रौद्योगिकी संस्थान कानपुर 208016, उत्तर प्रदेश, भारत
Email: info@cganga.org, Website: www.cganga.org, Contact us: +91 512 259 7792